

Andalusien – region i utveckling?

Andalusien, som är en av Spaniens fattigaste regioner, uppvisade under senare halvan av 1980-talet en ekonomisk tillväxttakt som låg över genomsnittet för både Spanien och EG. Detta har tolkats som ett tecken på att Andalusien skulle vara på väg in i en period av snabb omvandling och utveckling. Mats Lundahl och Christina Rapp ifrågasätter denna syn och pekar på ett antal problem som gör det svårt för den andalusiska ekonomin att generera produktiv sysselsättning.

¡Cuando traiga a mi morena a pasear por la Expo!

¡A su morena! ¡Cuando la traiga!

¡Al mirar los pabellones se le pasara la pena!

(Maruja Torres, Ceguera de amor)

1992 har varit Spaniens år. Olympiaden i Barcelona, världsutställningen Expo 92 i Sevilla och utnämmandet av Madrid till europeisk kulturhuvudstad har alla bidragit till att fästa omvärldens blickar på landet. Mellan 1986 och 1990 genomgick den spanska ekonomin en stark tillväxtfas (Alonso Zaldívar & Castells [1992, kap 2]). Det årtionde som följde på den första oljeprischocken 1973 hade varit smärtsamt. Femton års tillväxt hade förbytts i stagnation och drastiskt ökad ar-

betslöshet, från 2,6 procent 1974 till 21,7 procent 1985. Effekterna av chocken och den därpå följande internationella recessionen blev både djupare och långvarigare i Spanien än i resten av Västeuropa. Ekonomin hade påtagliga svårigheter att anpassa sig och de allt överskuggande problemen i samband med den politiska demokratiseringen efter Francos död 1975 gjorde att det tog tid innan en effektiv strukturrationaliseringspolitik kom till stånd. Runt 1985 gick emellertid Spanien in i en period av snabb tillväxt i såväl produktion som sysselsättning. BNP per capita vaxte med i genomsnitt 4,3 procent om året mellan 1986 och 1990 – en siffra som låg klart över genomsnittet för de tolv EG-länderna under samma period. Två miljoner nya arbetstillfällen skapades och arbetslösheten sjönk från nästan 22 procent till 16 procent. Bakom denna snabba tillväxt låg en kraftig stegring av investeringarna. Dessa ökade med mer än 12 procent om året tills man 1990 var uppe i en investeringskvot på nästan 25 procent av BNP.

Optimismen var stor. Spanien var inne i EG, den ekonomiska politiken var relativt förtroendeingivande, kostnadsbilden var fördelaktig och företagen var rän-
tabla. Ekonomin hade internationalise-

MATS LUNDAHL är professor i utvecklingsekonomi vid Handelshögskolan i Stockholm. Han var under 1992 gästforskare vid Instituto de Desarrollo Regional vid Sevillas universitet. CHRISTINA RAPP är departementssekreterare på Näringsdepartementet. Hon var biträdande generalkommissarie för Sverige vid världsutställningen i Sevilla, Expo 92.

* Vi tackar Lars Erik Forsberg för konstruktiva synpunkter.

rats. De utländska investeringarna hade ökat, EG-anslutningen hade tvingat ner tullskyddsnivån och en rad icke-tariffära handelshinder hade eliminerats. Monopolistiska sektorer och sektorer med stort statligt agande hade delvis avreglerats och privatiserats.¹ Produktionsapparaten hade moderniserats.²

Andalusien: en eftersläpande region

Alla delar av Spanien har emellertid inte utvecklats lika snabbt, tvärtom. Spanien är ett land som karakteriseras av stora skillnader i per capita-inkomster mellan olika regioner. Medan Balearerna, Madridområdet och Katalonien toppar inkomstlistan (med ett regionalt produktionsvärde per capita mellan 1,65 och 1,45 miljoner pesetas 1989), släpar regioner som Extremadura, Andalusien och Galicien efter (mellan 730 000 och 930 000 pesetas). Vi skall i det följande koncentrera oss på Andalusien, den i per capita-inkomster räknat näst fattigaste landsändan, med en regional bruttoprodukt per capita på drygt 826 000 pesetas 1989 (Alonso Zaldívar & Castells [1992, s 160]), dvs ungefär 47 000 kronor.³

I Andalusien, som är ungefär lika stort som Portugal, eller dubbelt så stort som Danmark, bor mer än 7 av Spaniens knappt 40 miljoner invånare, dvs mer än 17 procent, men mindre än 14 procent av den spanska ekonomins bruttoföreläggingsvärde härstammar därifrån (1987) (Instituto de Estadística [1990]). Per capita räknat ligger siffran för Andalusien under 80 procent av genomsnittet för landet som helhet (Ministerio de Economía y Hacienda [u å, s 171]). Andalusien är en "perifer" region, även ekonomiskt, både i Spanien och Europa – ett spanskt "Norrland" om man så vill. Detta hindrade emellertid inte att denna periferi under andra halvan av 1980-talet, när den spanska tillväxttakten var hög i förhållande till genomsnittet inom EG, uppvi-

sade en tillväxt som låg över det spanska genomsnittet: 4,9 procent per år 1985–89 mot 4,7, i termer av bruttoprodukt (Alonso Zaldívar & Castells [1992, s 303, 160]). Detta har i sin tur skapat stark framtidsoptimism på många håll – främst bland andalusiska politiker, som har sett den gamla bilden av en efterbliven, eftersläpande landsända blekna bort och en moderniserad, expansiv ekonomi avteckna sig vid horisonten, men även bland mera neutrala bedomare och forskare. Man har talat om ett trendbrott eller ett genombrott (*despeque*) (Castells & Hall [1992, s 83]) i ordalag som för tankarna till Rostow [1960]. Men är denna bild riktigt sann, eller är det så att Andalusien fortfarande har besvärliga ekonomiska problem att brottas med? Denna fråga skall vi försöka besvara i det följande.

Tillväxten i den andalusiska ekonomin har varierat avsevärt mellan olika perioder (Auriolés Martín [1989]). Mellan 1955 och 1964 ökade bruttoföreläggingsvärdet i Andalusien med 36 procent, mot 56

¹ För en diskussion av monopolinslag i den spanska ekonomin, se Tamames [1970].

² Den spanska ekonomins struktur beskrivs detaljerat i Tamames [1991]. Den allra senaste utvecklingen ter sig mindre gynnsam. De arbetslöshetssiffror som publicerats under sommaren 1992 utsluter inte att arbetslösheten är på vag upp. (Siffrorna är dock delvis motstridiga.) Samtidigt ökar underskottet i bytesbalansen och inflationen har svårt att komma under 6,5 procent. BNP per capita växte 2,4 procent under 1991 och den förväntade tillväxten för 1992 ligger under 2 procent. Mest alarmerande har kanske varit att det statliga budgetunderskottet redan efter sju månader är dubbelt så stort som för hela 1991. Premiärminister Felipe González och ekonomiminister Carlos Solchaga har annonserat att budgeten för 1992 kommer att bli "mycket strikt". Räntelaget har redan skruvats upp (*El País* [1992a, 1992b, 1992c, 1992d, 1992e, 1992f, 1992g, 1992i, 1992j]).

³ Räknat efter en vaxelkurs på 0,057 kronor per peseta.

procent för Spanien som helhet. Den andalusiska ekonomins komparativa fördelar låg i produktionsgrenar som var mindre expansiva än genomsnittet (t ex jordbruk). Eftersläpningen förstärktes. Under det följande decenniet (1964–75) växte den andalusiska ekonomin i samma takt som den spanska. De existerande regionala skillnaderna konsoliderades, men de ökade inte. Andalusien närliv kunde dra nytta av tillväxten i den spanska ekonomin som helhet. Jordbruket och fisket, byggsektorn och därtill relaterade branscher samt tjänstesektorn (inklusive turism) dominerade bilden vid periodens slut. Däremot ägde ingen egentlig industriell utveckling rum. Andalusien avvek från det spanska standardmönstret.

Tiden från den första oljekrisen, 1973–74, fram till mitten av 1980-talet var besvärlig. Tillväxttakten i den spanska ekonomin som helhet sjönk och arbetslösheten sköt i höjden. I Andalusien, som i början av perioden hade ett relativt sett dåligt utgångsläge, slog den internationella recessionen förhållandevis ännu hårdare. Ca 220 000 arbetstillfällen forlorades 1973–78. Jordbruket drabbades av torka, i byggsektorn gick halva arbetsstyrkan utan arbete 1979 och de branscher som var beroende av byggnadsverksamheten drabbades i motsvarande grad. Hårdast slog recessionen mot skeppsbyggnad, som inte kunde ställa om produktionen när strukturen på efterfrågan ändrades, och mot textilbranschen, som inte klarade konkurrensen från tredje världens lågkostnadsproduktion.

När konjunkturen vände i den spanska ekonomin fick Andalusien närliv en stark injektion. Åren 1984, 1985 och 1987 gav rekordskördar och tjänstesektorn expanderade snabbt. Tillväxttakten i Andalusien (produktionsvärdet) låg över genomsnittet för Spanien och över expansionshastigheten 1973–85. Man nådde emellertid inte upp till siffran för de gyllene åren 1964–73. Vad som ägde rum

under senare halvan av 1980-talet var en återhämtning snarare än en genuin expansion (Delgado Cabeza [1990]).

Framtidsoptimismen ter sig således redan i förstone en smula överdriven. Det går inte att beteckna det som skett sedan 1985 som ett trendbrott. Under 1991 ökade produktionsvärdet enbart med 2,2 procent i reala termer och prognoserna för 1992 ligger på 2–3 procent (ESECA [1992, s 71–72]). Problemen är strukturella snarare än konjunkturbetingade. Andalusien har att kämpa med en arbetslöshet som ligger långt över den genomsnittliga: 25,8 procent mot 16,3 för Spanien som helhet under 1991 (ESECA [1992, s 106]). Å ena sidan ligger befolkningens naturliga tillväxttakt i Andalusien över det nationella genomsnittet. Å andra sidan har det andalusiska närlivet, av anledningar som vi skall återkomma till i det följande, svårt att generera arbetstillfällen. Det förtjänar också att framhållas att de tillväxtimpulser som finns är ojämnt fördelade inom regionen. Detta gäller inte minst industrisektorn. Sevilla- och Cádizprovinserna, och i mindre utsträckning Málaga och Huelva, dominerar bilden (Instituto de Estadística [1990]). Industrin spelar emellertid en förhållandevis underordnad roll i den andalusiska ekonomin. Under 1991 svarade sektorn för 16 procent av sysselsättningen och 20 procent av produktionen vilket, åtminstone i sysselsättningstermer, inte är speciellt mycket mer än jordbruket (15 respektive 8 procent) eller byggnadsindustrin (12 och 10 procent). I stället dominerar tjänstesektorn totalt med 58 procent av sysselsättningen och 63 procent av produktionsvärdet (ESECA [1992, s 72, 106]).

Alla dessa sektorer har emellertid svårigheter som gör att de har besvärligt att sysselsätta den befintliga arbetskraften. Vi skall närmast se lite mer i detalj på sysselsättningsproblemet och dess komponenter, innan vi går över till att diskutera de olika sektorerna var för sig.

Arbetslösheten

Det kanske största problemet i den andalusiska ekonomin är sysselsättningen. Under 1991 var 546 200 personer i regionen registrerade som arbetslösa, vilket som vi redan vet motsvarade 25,8 procent av den aktiva befolkningen, och på vissa ställen låg siffran ännu högre – t ex i Cádizprovinsen: 35,5 procent (ESECA [1992, s 108–109]). Hur mycket av detta som är "reell" arbetslöshet är svårt att veta. Det existerar en betydande "svart" eller informell sektor i Andalusien. Exakt hur stor denna sektor är vet ingen men det spekuleras att kanske så mycket som 30 procent av arbetskraften på ena eller andra sättet är inblandad i någon form av icke registrerade aktiviteter (Auriolles Martín [1989, s 85]).⁴

Under åren 1980–85 ökade antalet arbetslösa med 80 procent i Andalusien (ESECA [1990, s 105]). Siffran fortsatte att stiga under ytterligare ett par år, tills man under tredje kvartalet 1987 var uppe i 742 000 registrerade arbetslösa – den högsta siffran någonsin (Morillas & Sánchez [1990, s 109]), för att därefter sjunka, efterhand som den spanska ekonomin återhämtade sig. Den andalusiska arbetslösheten är emellertid inte något rent konjunkturfenomen. En jämförelse med situationen i landet som helhet ger vid handen att under första halvan av 1980-talet ökade arbetslösheten relativt sett *långsammare* i Andalusien medan under återhämtningen sysselsättningen ökade snabbare i genomsnitt än den gjorde i Andalusien (ESECA [1990, s 107–108]). Arbetslösheten i Andalusien har således strukturella inslag. Förutom den del som betingas av de makroekonomiska svängningarna, måste en analys av arbetsmarknad och sysselsättning i Andalusien också ta hänsyn till demografiska och socio-kulturella förändringar (Morillas & Sánchez [1990]).

Nya grupper har inkorporerats på arbetsmarknaden. Mellan 1980 och 1985

växte t ex den del av befolkningen som är äldre än 16 år med 9,2 procent, mot 3,6 procent i Spanien som helhet. Sysselsättningsproblemet har alltså en rent demografisk komponent. Härtill kommer att de traditionella attityderna beträffande kvinnors ställning i hemmet och på arbetsmarknaden håller på att luckras upp. Kvinnorna tar sig i ökad utsträckning ut på den registrerade delen av arbetsmarknaden, dvs den del som erbjuder ett avlönat arbete utanför det egna hemmet och den egna familjen. Sätillvida ökade 1980–85 det kvinnliga deltagandet på den spanska arbetsmarknaden i genomsnitt med endast 1 procent, medan det i Andalusien under samma tid ökade med nästan 10 procent (ESECA [1990, s 105–106]). Denna ökning fortsatte under andra halvan av 1980-talet, i alla åldersgrupper mellan 16 och 65 år. Kvinnornas utbildning har successivt förbättrats, deras barnafödande har minskat och deras perception av arbetsmarknaden har förändrats allteftersom moderniseringen av det andalusiska samhället har lett till en delvis förändrad syn på kvinnans roll – inte minst bland kvinnorna själva.

Varken ökningen av antalet ungdomar eller ökningen av antalet kvinnor på arbetsmarknaden har kunnat absorberas smärtfritt. Under 1989 kunde 46 procent av alla ungdomar under 25 år som var villiga att arbeta inte få något arbete. Motsvarande tal för kvinnorna var 37,6 procent, vid en tidpunkt då den genomsnittliga arbetslösheten uppgick till 27,3 procent. För kvinnornas del innebär detta att mer än hälften av dem som gick in på arbetsmarknaden under 1980-talet misslyckades med att få ett arbete. Delvis beror detta troligen på att könsdiskriminerande attityder lever kvar bland arbetsgi-

⁴ Jfr Curbelo [1990, s 127]. Av den del av förädlingsvärdet i regionen som tillfaller kapitalägarna hänförs mer än dubbelt så mycket till "kvasiföretag" (utan loneanställd personal) som till företag med anställda.

varna (Morillas & Sánchez [1990, s 125], ESECA [1990, s 110]). Hur som helst, arbetsmarknadens attraktivitet har ökat för de andalusiska kvinnorna. Deras arbetsutbud är mycket elastiskt. När konjunkturerna går upp lämnar de hemmet för arbetsmarknaden, för att, i dåliga tider, återvända till de traditionella hem- och familjeaktiviteterna (ESECA [1990, s 107]).

Andalusiens arbetsmarknadsproblem kommer med all sannolikhet att bestå under överskådlig framtid. Arbetskraften kan förutsättas öka i ungefär nuvarande takt fram till 1995 (då minskade födelsetal kommer att få genomslag). För att inte arbetslösheten skall öka i absoluta tal, krävs då en tillväxttakt i sysselsättningen på nästan 6 procent – en oerhört svår uppgift – och för att den inte skall öka procentuellt sett krävs en ökningstakt på ca 2,75 procent (Morillas & Sánchez [1990, s 137–138]).

Jordbruket: en heterogen sektor

Den historiskt viktigaste sektorn i Andalusiens ekonomi är jordbruket. År 1986 svarade Andalusien för drygt 30 procent av den totala jordbruksproduktionen i Spanien (22 procent med binärningarna inräknade) (Aurioles Martín [1989, s 126]) och dagens siffror är ungefär desamma (ESECA [1992, s 216]). I denna sektor, som producerar framför allt grönsaker, spannmål, "industriella" grödor som bomull, solrosor och sockerbeter, samt olivolja, sysselsätts 18,4 procent av den aktiva befolkningen (ESECA [1992, s 182]).

Det andalusiska jordbruket har lyckats relativt väl efter Spaniens inträde i EG 1986. Andalusien har starka komparativa fördelar i produktion av t ex vegetabiliska fetter och olja, frukt och grönsaker. Exporten av dessa produkter till EG ökade följaktligen starkt mot slutet av 1980-talet (ESECA [1992, s 215]). Man ser med tillförsikt fram mot att den inre marknaden

skall börja fungera. Icke desto mindre har jordbruket en del svåra problem att brottas med, problem som gör att produktiviteten ligger under genomsnittet för de övriga sektorerna och arbetslösheten över. Viktigast härvidlag är att den agrara strukturen i långa stycken är föråldrad och splittrad. Inom utvecklingsekonomin talar man ibland om bimodala agrara strukturer (Johnston [1972]), där stora, kapitalintensiva enheter existerar sida vid sida med mindre, arbetsintensiva. I Andalusien kan man urskilja en åtminstone trimodal struktur.

Traditionellt, särskilt efter den privatisering av kyrkans jord som ägde rum 1837–95, har storgodsen, *latifundierna*, dominerat bilden (Bernal [1979, 1981]). Jorden har varit starkt koncentrerad i ett fåtal händer, men inte nog med det. Parallellt med *latifundierna* skapades ett stort antal mycket små *minifundier* som var för små för att kunna försörja en familj. *Minifundisterna* blev därigenom beroende av de stora jordägarna för arbete till låg lön. (Därutöver existerade ett talrikt lantarbetarproletariat av rena daglönare.) Storstorbruket hade alltså till sitt förfogande ett i praktiken oändligt elastiskt arbetsutbud à la Arthur Lewis [1954], men detta resulterade inte i någon snabb utveckling. Det överskott som genererades investerades i jord, inte i produktivitetshöjande kapital, och redan i början av nittonhundratalet framstod det andalusiska *latifundie-minifundiekomplexet* som tämligen föråldrat.

Storgodssystemet dominerar framför allt i väster, i Guadalquivirflodens dalgång. I öster, där kyrkan hade varit en dominerande jordägare, utvecklades en mer heterogen ägarstruktur, med storgods framför allt i bergstrakterna (*latifundismo de sierra*), men med små och medelstora jordbruk som dominerande enheter (Martínez Sierra [1979, 1982]). På senare tid har det dessutom uppstått ett "nytt", på frukt och grönsaker baserat, småjordbruk i kusttrakterna av Almería, Granada

och Málaga (Zoido [1981]).

Det andalusiska jordbruket är således heterogent. Jordkoncentrationen består emellertid fortfarande. År 1982 föll 40 procent av den odlade jorden på 2,5 procent av brukningsenheterna och en femtedel av de senare hade över 90 procent av jorden till sitt förfogande (ESECA [1990, s 61], Auriolos Martín [1989, s 129]). Koncentrationen tycks dessutom ha ökat under 1980-talet. De medelstora (10–200 ha) jordbruken har delvis fått ge vika för storjordbruken samtidigt som de rena minifundierna alltmer tenderar att försvinna (Delgado Cabeza [1990, s 41]). Det senare är en följd av den mekanisering som ägt rum framför allt efter 1965, då det andalusiska jordbruket till följd av emigration från regionen för första gången i modern tid fick uppleva brist på arbetskraft samtidigt som jordbrukspriserna var höga. (Mellan 1960 och 1975 utvandrade nästan en miljon människor från Andalusien (Jordá Borrell [1989, s 96]).)

Huvudproblemet med ett bi- eller trimodalt agrart system av andalusisk typ är att det innehåller betydande imperfektioner som tenderar att hålla produktionen nere (Griffin [1969, kap 1], Lundahl [1984]).⁵ Koncentrationen på jordmarknaden skapar imperfektioner även på övriga faktormarknader. Små jordbrukare har svårare att få krediter än stora och, som vi redan påpekat, tenderar lokala monopson att uppstå på arbetsmarknaden. Storjordbruken kommer att använda mer kapital per arbetare än småjordbruken. Latifundiejorden blir underutnyttjad, medan arbetsintensiteten på småjordbruken blir så hög att jorden överutnyttjas med jordförstöring som följd. (I Andalusien löper nästan hälften av all jord hög eller mycket hög risk att eroderas (Delgado Cabeza [1990, s 43]). "Den gamla ... dikotomin mellan människor utan jord och jord utan människor" (Zoido [1981, s 363]) består. En jordreform är påkallad. En jordreforms lag existerar, men denna är svag och tekniskt

komplexerad. Hittills har mycket lite utrettats på det praktiska planet (Gavira [1990]).

Industrin: en utvecklade sektor

I den regionala utvecklingsplanen för Spanien 1989–93 beskrivs Andalusiens sysselsättningsproblem på följande sätt: "Man skulle kunna säga att det är krisen i det traditionella jordbruket och jordäganstrukturen som stöter ut arbetskraft som det andalusiska produktionssystemet inte kan absorbera på grund av den industriella vävnadens skörhet" (Ministerio de Economía [u å, s 176]). Den industri som finns är i huvudsak koncentrerad till sådana grenar som bearbetar primärprodukter och som genererar förhållandevis lite förädlingsvärde. Det är bara produktionen av metalliska och icke-metalliska mineraler, födoämnen, drycker och tobak samt kemisk industri som har någon större betydelse. Mönstret liknar i påfallande grad det man brukar hitta i u-länder och detta mönster har inte förändrats speciellt mycket över tiden. Under perioden 1973–85 gick sektorn tillbaka, relativt sett, i produktionstermer (Delgado Cabeza [1990, s 46, 40]) för att därefter (1985–90) växa klart snabbare än den spanska industrin som helhet.

Denna tillväxt ledde till att man började spekulera om att den andalusiska industrin äntligen hade gått in i en period av självbärande tillväxt (i genomsnitt 8,3 procent per år 1985–89) (Delgado Cabeza [1990, s 40]). Slutsatsen visade sig emellertid vara förhastad. Industrins andel av regionens totala produktionsvärde var inte högre 1989 (eller 1991) än den var 1979: runt 20 procent (ESECA [1990, s 73, 1992, s 106]). Under 1990 sjönk tillväxttakten så drastiskt, till 6,4 procent, från 16,1 procent 1989, och 1991 mins-

⁵ Detta galler givetvis inte i den utsträckning storleksskillnaderna betingas av teknologiska förhållanden, jordmän etc.

kade industrins produktionsvärde med 3,4 procent. Denna nedgång var förhållandevis större än den som samtidigt ägde rum i den spanska industrin som helhet och de grenar som drabbades hårdast var den egentliga tillverkningsindustrin (gummi, plast, trä, läder och textil) (ESECA [1992, s 90–91]).

Det går således inte att tala om något industriellt "genombrott" för Andalusien. Den tillväxt som tidvis har ägt rum har baserats på låga initiala produktions- och förädlingsvärden och den har inte varit stabil. Industrisektorn har en rad strukturella problem som måste lösas innan det efterlängtade trendbrottet kan komma till stånd. Carlos Román [1987, s 55] sammanfattar:

... den ringa genomsnittstorleken på fabriker; den låga teknologiska nivån, med användning av obsoleta produktionsfunktioner och föråldrad maskinpark; den låga avkastningen, såväl i termer av bruttoförädlingsvärde per anställd som per maskintimme; den höga andelen oavlönad arbetskraft; arbetskraftens begränsade kvalifikationer; den otillräckliga infrastrukturen; det starka beroendet av export och import, etc, och allt detta inom den allmänna ramen för ett påvert industriklimat där företagarinitiativ saknas.

Många av ovanstående faktorer är intimt sammankopplade. De andalusiska industriföretagen är oftast mycket små. Runt 1980 hade nästan 80 procent färre än tio anställda (Aurioles Martín [1989, s 151]). Denna låga genomsnittstorlek har inget med teknisk eller ekonomisk optimalitet att göra utan de flesta enheter är helt enkelt för små. De kan inte utnyttja de stor-driftsfördelar som oftast är förknippade med industriell produktion (ESECA [1990, s 62]). Endast fem andalusiska företag återfinns bland de 250 största i Spanien (och endast ett – Sevillana de Electricidad – bland de 500 största i Europa). Majoriteten är små eller medelstora och har svårt att konkurrera med andra spanska eller utländska företag

(ESECA [1992, s 224]). Den expansionskraft som finns är klart koncentrerad till de större enheterna. Sätillvida svarade tio företag för nästan 45 procent av alla industriinvesteringar i Andalusien 1985–87 (Delgado Cabeza [1990, s 49]). De flesta företagen förblir lågproduktiva. Av 18 industrigrenar har 11 en produktivitet som ligger under riksgenomsnittet för respektive bransch (ESECA [1992, s 226–227]).

De sju industrigrenar som har en produktivitet över genomsnittet svarar för 57 procent av industrins förädlingsvärde (ESECA [1992, s 227]). Däremot har de svårt att generera sysselsättning. Industri teknologin har under de senaste decennierna blivit alltmer komplex. Framför allt har de intermediära insatsfaktorernas andel av de färdiga varornas värde ökat – mer i Andalusien än i övriga delar av Spanien. Detta har å ena sidan ägt rum på arbetskraftens "bekostnad". Dess andel av varans värde har i genomsnitt minskat. Men inte nog med det. Intermediära varor importeras till övervägande delen från andra regioner. Den andalusiska industrin har svårt att skapa länkeffekter à la Hirschman [1958]. De halvfabrikat som behövs kommer utifrån och de som produceras inom regionen används inte av andalusiska företag (Urbano Mármol [1990, s 161–162]). Såväl de bakåtriktade som de framåtriktade länkeffekterna är alltså svaga.

Till ovanstående kan man slutligen lägga att stora delar av den andalusiska industrin är koncentrerad till branscher vars produkter möter endast svag efterfrågan inom EG. Endast 3,4 procent av det industriella förädlingsvärde som produceras i regionen kommer från sektorer med snabbt växande efterfrågan (definierad som en årlig ökningstakt på mer än 4 procent) och inte mindre än 63,6 procent möter en svag efterfrågeökning (mindre än 2,5 procent). Olyckligtvis svarar de senare branscherna för inte mindre än 75 procent av den totala industrisysselsättningen (ESECA [1992, s 228]).

Byggsektorn: ingen tillväxtmotor

Den mest dynamiska delen av det andalusiska näringslivet under senare halvan av 1980-talet var byggsektorn, som då växte med 10–12 procent per år (Delgado Cabeza [1990, s 50], Rodríguez López [1991, s 83]). Sektorn är, som vi redan kunnat konstatera, viktig i termer av både produktion och sysselsättning, men varken detta eller dess exceptionellt höga tillväxt mot slutet av 1980-talet har satt några större spår i resten av den andalusiska ekonomin, av flera orsaker.

För det första är byggverksamheten, som inbegriper såväl infrastrukturella arbeten (huvudsakligen vägar) som uppförande av byggnader (främst bostäder), både konjunkturkänslig och beroende av offentliga medel. Den expansion som ägde rum från mitten av 1960-talet förbyttes i en recession efter oljekrisen på 1970-talet, framför allt därför att produktionen av icke-prisreglerade bostäder gick ner drastiskt (Rodríguez López [1991, s 85]), men också för att de statliga beställningarna gick ner (utom valåret 1982) (Auriolles Martín [1989, s 156]). När konjunkturuppgången kom, efter 1985, inträdde så den våldsamma tillväxtfas som inte upphörde förrän 1991 (ESECA [1992, s 95]).

Denna tillväxt var å ena sidan starkt relaterad till turismens expansion under senare halvan av 1980-talet. Priserna på den icke reglerade delen av fastighetsmarknaden, som tidigare hade legat lågt i förhållande till nivån i en rad västeuropeiska länder, sköt i höjden. Utländskt kapital strömmade in i byggsektorn. (Efter Spaniens inträde i EG ökade den utländska etableringen i sektorn drastiskt.) Från slutet av 1989 avmattades dock fastighetsmarknaden. Byggandet hade gått för snabbt inom turistsektorn – med tomma hotellrum och osålda lägenheter på Costa del Sol som följd. Samtidigt hade avdragsrätten för fritidsbostäder slopats. Under 1990 rasade priserna i turistområdena (medan de förblev konstanta eller gick

upp i de övriga delarna av regionen) (Rodríguez López [1991, s 83–89]). I Málaga-provinsen minskade antalet byggnadslov med 72,5 procent på två år, 1989–91 (ESECA [1992, s 97]).

Nedgången på fastighetsmarknaden kompenseras emellertid av de statliga infrastrukturella beställningar som gjordes inför Expo 92. (Den statliga komponenten utgör totalt sett den "tyngre" delen av byggsektorn.) Andalusiens vagnät var i behov av en ordentlig renovering och utbyggnad inför den väntade turistinvasionen. Motorvägsnätet och delvis även järnvägsnätet förbättrades rejält (även om fortfarande mycket återstår att göra). Tillväxten inom denna del av byggsektorn bromsades dock successivt upp och 1991 ägde en kraftig minskning rum (ESECA [1991, s 229, 96]). Minskningen kommer att fortsätta under 1992, och att problem kommer att inställa sig under 1993 är oundvikligt.

Byggsektorns expansion har inte smittat av sig. Sektorn genererar bakåtriktade länkeffekter i princip endast till branscher som levererar byggmateriel och det senare importeras till 80 procent från andra delar av Spanien (eller utlandet) (Delgado Cabeza [1990, s 50–51]). Eventuella tillväxtimpulser har därför svårt att sprida sig.

Slutligen bör det noteras att expansionen under senare halvan av 1980-talet hade ett starkt spekulativt drag över sig. Ungefär fyra femtedelar av bostadsbyggandet agde rum på den icke-prisreglerade delen av marknaden, där priserna under perioden gick upp mycket snabbare än i resten av ekonomin, vilket i sin tur resulterade i en mycket snabb nyetablering av företag som ofta var allt annat än seriösa, med påföljd att de också snabbt gick i konkurs. Mellan 15 och 20 procent av företagen i branschen beräknas ha "omsatts" under vart och ett av de "gylle" åren (Auriolles Martín [1989, s 160]) och fortfarande är antalet svaga småföretag förhållandevis stort.

Tjänstesektorn: inte bara turism

Tjänstesektorn utgör den utan jämförelse viktigaste delen i den andalusiska ekonomin (liksom i den spanska som helhet) med förädlingsvärdes- och sysselsättningsandelar i storleksordningen 60 procent. Mer än en miljon människor arbetade med tjänster 1991 (ESECA [1992, s 102]). Andalusien skiljer sig emellertid, som vi redan påpekat, från det spanska genomsnittet i det att sekundärsektorn (industrin) är av underordnad betydelse. Man talar därför ofta om en "tertiarisering genom underutveckling" (*terciarización por subdesarrollo*) i regionen (Ministerio de Economía [u å, s 172]). Produktionsstrukturen har utvecklats från jordbruks- till tjänstedominans huvudsakligen därför att industrin inte förmått expandera.

Detta är dock en sanning med betydande modifikation. Den andalusiska tjänstesektorn är mycket blandad till sin sammansättning. Handeln dominerar (med ca 23 procent 1985), följd av "övriga tjänster" (19 procent), offentlig förvaltning (15 procent), transport och kommunikationer (11 procent) och hotell- och restaurangverksamhet (10 procent) (ESECA [1990, s 65]). Dessa siffror är dock inte helt lätta att tolka. Åtminstone de första två kategorierna spänner över breda spektra, från mycket traditionella, lågproduktiva verksamheter, som hemhjälp och ambulering, till moderna, krävande, högproduktiva, inom parti- och detaljhandel och specialiserade tjänster som efterfrågas av företag.

Detta gör det besvärligt att generalisera. Dock har otvetydigt delar av sektorn utvecklats efterhand som ekonomin moderniserats och urbaniserats, i takt med att per capita-inkomsten har gått upp. Denna utveckling har pågått under åtminstone tre decennier (Aurioles Martín [1989, s 66]). Den moderna handeln, inte minst butikskedjor och shoppingcentra, konkurrerar alltmer ut den traditionella

och företagen efterfrågar i allt större utsträckning externa tjänster. Hushållen efterfrågar turisttjänster, transporter, social service, utbildning etc (ESECA [1990, s 64]).

Samtidigt tycks det emellertid som om en rad av de marginella, lågproduktiva aktiviteterna har vuxit i omfång. Sätillvida ökade under senare halvan av 1980-talet sysselsättningen i tjänstesektorn snabbare än förädlingsvärdet. Den genomsnittliga produktiviteten föll alltså. Även sådana indikatorer som antalet löntagare i förhållande till antalet "företagare" och antalet licenser för ambulering och handel pekar åt samma håll (Delgado Cabeza [1990, s 39, 54]). Dessa tendenser förstärks givetvis, åtminstone kortsiktigt, i recessionstider.

Vad framtiden kommer att bära i sitt sköte för tjänstesektorn är inte lätt att sja om. Dock kan man konstatera att efterhand som integrationen inom den gemensamma marknaden fördjupas kommer även integrationen mellan de varu- och tjänsteproducerande sektorerna att öka. Konkurrens och krav på kostnadseffektivitet kommer att i allt högre utsträckning leda till att företag tvingas hyra in tjänster externt, efterhand som det dyker upp nya uppgifter för vilka man inte har en omedelbar intern kompetens (ESECA [1992, s 235–236]).

Den intressantaste delen av tjänstesektorn är kanske ändå turismen. Det är inte så att turismen dominerar Andalusiens ekonomi totalt, som vi redan har kunnat notera. Trots detta är turistnäringen i långa stycken en nyckelsektor (Aurioles Martín [1989, s 162–163]). För det första är dominansen nästan total på Costa del Sol. Turismen har där expanderat kontinuerligt sedan början av 1960-talet fram till de allra senaste åren och har, för det andra, visat sig vara en stabil inkomstkälla under hela denna tid. För det tredje genererar turismen inte bara direkta inkomster utan näringen efterfrågar också en lång rad varor och tjänster från andra

sektorer. Slutligen har turismen en starkt negativ inverkan på miljön. Den formli- gen "konsumerar" rummet på många stäl- len på kusten och fram till de allra senaste åren har bristen på reglering av dess verk- samhet varit i det närmaste total.⁶

Mellan 1983 och 1987 ökade antalet ho- tellnätter i Andalusien från 15,5 miljoner till 18,6 (Auriolés Martín [1989, s 167–168]). Under 1988 och 1989 mins- kade dock ökningstakten till under 2 pro- cent per år och 1990 såg en tioprocentig minskning. Minskningen fortsatte under 1991, men endast marginellt (–1,4 pro- cent) (ESECA [1992, s 101]),⁷ och trolig- en har det extraordinära året 1992 resul- terat i en uppgång. Frågan är bara i vilken utsträckning en sådan uppgång kan bli be- stående. Trots världsutställningen i Se- villa och det allmänna intresset för Spa- nien sviktar turistnäringen.

Anledningarna är flera. För det första har pesetans starka ställning i förhållande till andra valutor fördyrat de utländska tu- risternas vistelse i Spanien betydligt. För det andra är huvuddelen av de andalu- siska hotellen belägna längs medelhavs- kusten (en exploatering av atlantkusten har förhindrats av de starka vindar som nästan alltid förekommer där), medan tu- risterna i allt större utsträckning efterfrå- gar något utöver bad och sol. För det tredje är servicenivån ofta låg, stränderna nedsmutsade och hotellen nedslitna.⁸ Det går inte att komma ifrån att turistnäringen är en mycket konkurrensutsatt sektor. Dess hittillsvarande koncentration på sol och stränder, dvs framför allt billig mass- turism, kan bli svår att behålla. Mera av- lägsna resmål i Amerika och Asien kon- kurrerar om lågprisresenärerna och lång- distanstransporterna håller på att förbilli- gas. I längden blir en "uppgadering" och diversifiering av utbudet oundviklig, och en sådan har redan påbörjats. Golf, vat- tensporter, konferenser etc finns med i bilden sedan ett antal år, och den lägen- hetsbaserade turismen konkurrerar med hotellen, men ännu dominerar det till

Costa del Sol koncentrerade, enklare, ut- budet som samtidigt sliter oerhört hårt på miljön. Frågan är bara hur länge detta kan fortsätta.

Slutsatser

Inledningsvis ställde vi frågan om Anda- lusiens ekonomi är inne i en period av självbärande tillväxt och stadig utveck- ling. Som bör ha framgått av den följande diskussionen är detta knappast fallet. An- dalusien är fortfarande en av Spaniens fattigaste regioner, och den tillväxt som ägde rum under andra halvan av 1980-ta- let är snarare att betrakta som en åter- hämtning efter den föregående tioårspe- riodens recession än som ett trendbrott som gör det berättigat att ropa ut att en ny era står för dörren. Det traditionella and- alusiska samhälle som beskrivs i Gerald Brenans [1957] och Julian Pitt-Rivers' [1954] klassiska skildringar är till större delen borta, men detta innebär inte att övergången till en solid modern ekonomi som klarar av att ge befolkningen produk- tiv sysselsättning är fullbordad.

Världsekonomin befinner sig just nu i en kraftig recession med låg tillväxttakt. Den spanska ekonomin är starkt integre- rad i världsekonomin och Andalusien är i sin tur starkt beroende av vad som händer i resten av Spanien och utomlands, för av- sättning av produkter, för insatsfaktorer och för kapital. Andalusiens problem är dock inte enbart konjunkturet. Den strukturella komponenten är stark.

Vad kan då göras för att lösa de struktu- rella problemen? Framför allt, vad kan göras för att generera en mer permanent,

⁶ För turismens inverkan på lokalsamhället, se Instituto de Desarrollo Regional [1983].

⁷ En viss del av den minskade hotellbeläg- gningen kan emellertid förklaras av att privat boende blir allt vanligare (*El País* [1992h]).

⁸ Ungefär 90 procent av alla hotell ar mer än femton år gamla (ESECA [1992, s 101]).

produktiv, sysselsättning? Det som diskuterats mest på sistone är en teknologisk upprustning av ekonomin (tex Román [1987], Salgueiro [1992], Castells & Hall [1992]). Det förefaller klart att det existerar ett positivt samband mellan graden av öppenhet i den andalusiska ekonomin, framför allt gentemot EG, den teknologiska nivån och tillväxten i produktion och sysselsättning, såväl under omstrukturingsperioden under förra halvan av 1980-talet och under den tillväxtperiod som följde därefter (Castells & Hall [1992, kap 2]). De branscher som satsade på forskning och utveckling under den förra perioden kunde göra investeringar som gjorde dem konkurrenskraftiga under den senare.

Vilka implikationerna för framtiden är av detta, är emellertid inte lika klart. Ett antal teknologiprojekt är på gång: plast och elektronik i Cádizbukten, El Parque Tecnológico de Andalucía i Málaga och projektet Cartuja 93, som skall skapa ett centrum för forskning och utveckling på Cartujaön i Sevilla när Expo 92 är slut där. Frågan är emellertid hur framgångsrika dessa satsningar kommer att bli. Direkt styrning är troligen omöjlig. Man är därför starkt beroende av att övertyga icke-andalusiska (spanska och utländska) investerare om fördelarna av att satsa i regionen, eftersom det andalusiska sparandet är lågt. Andalusien måste här konkurrera med de långt mer utvecklade delarna av Spanien, t ex Madridområdet och Katalonien, där det redan finns en fungerande infrastruktur och expansiva industriföretag. Det är långt ifrån säkert att man går i land med detta, och om man gör det är risken stor att industrins koncentration till Sevilla, Málaga och Cádiz ökar och att de redan betydande inkomstskillnaderna inom regionen ytterligare förstärks.

Referenser

- Alonso Zaldívar, C & Castells, M, [1992], *España fin de siglo*. Alianza Editorial, Madrid.
- Auriolos Martín, J, [1989], *Claves actuales de la economía andaluza*. Editorial Librería Agora, Málaga.
- Auriolos Martín, J, [1992], "La economía andaluza en la encrucijada". Uppsats presenterad vid konferensen *Regional Development in the New Europe*, Svenska paviljongen, Expo 92, 24–25 juli.
- Bernal, A M, [1979], "Cambios, modernización y problemas en la agricultura andaluza (ss XIX–XX)". *Revista de Estudios Regionales*, Extraordinario, vol 1, s 113–131.
- Bernal, A M, [1981], "Señoritos y jornaleros: la lucha por la tierra". I Bernal, A M (red), *Historia de Andalucía VII: La Andalucía liberal (1778–1868)*. CUPSA Editorial, Barcelona och Editorial Planeta, Madrid.
- Brenan, G, [1957], *South of Granada*. Hamish Hamilton, London.
- Castells, M & Hall, P (red), [1992], *Andalucía: innovación tecnológica y desarrollo económico*. 2 vol. Espasa Calpe, Madrid.
- Curbelo, J L, [1990], *Andalucía: crecimiento y equidad (Economía política del desarrollo equilibrado en las regiones periféricas)*. Instituto de Desarrollo Regional, Universidad de Sevilla, Sevilla.
- Delgado Cabeza, M, [1990], "Condicionantes del futuro económico de Andalucía". *Revista de Estudios Regionales*, No 28, s 35–55.
- El País* [1992a], "La economía crecerá menos del 2%, según el BBV". 26 juni 1992.
- El País* [1992b], "La economía empeora aceleradamente con la pérdida de 1.200 empleos diarios". 27 juni 1992.
- El País* [1992c], "Las inversiones extranjeras caen a la mitad hasta mayo y el déficit exterior aumenta un 62,7%". 2 juli 1992.
- El País* [1992d], "González confirma la continuidad de Solchaga y anuncia para 1993 un presupuesto 'muy riguroso'". 3 juli 1992.
- El País* [1992e], "El Banco de España endurece el ajuste con una fuerte subida, hasta el 13%, del precio del dinero". 24 juli 1992.
- El País* [1992f], "El paro registrado desciende en julio por quinto mes consecutivo y se sitúa al nivel de 1982". 11 augusti 1992.
- El País* [1992g], "El Estado duplicó en julio el

- déficit acumulado, a pesar del superávit registrado el mes pasado". 12 augusti 1992.
- El País* [1992h], "La oferta de camas 'ilegales' al turismo asciende a 7,5 millones, según datos oficiales". 16 augusti 1992.
- El País* [1992i], "La renta per cápita española aumentó un 2,4% en 1991, según el BBV". 19 augusti 1992.
- El País* [1992j], "El IPC creció un 0,9 % en agosto por la subida del IVA y el aumento del precio de los alimentos". 15 september 1992.
- ESECA (Sociedad de Estudios Económicos de Andalucía) [1990], *Informe económico-financiero de Andalucía 1989: 10 años de economía en la comunidad autónoma andaluza*. Caja General de Ahorros de Granada, Granada.
- ESECA (Sociedad de Estudios Económicos de Andalucía) [1992], *Informe económico-financiero de Andalucía 1991: Impacto del Mercado Unico Europeo*. Caja General de Ahorros de Granada, Granada.
- Forsberg, L E, [1991], "Spaniens turistnäring: Guldhönans tid forbi?" PM nr 101 H 6, Utrikesdepartementet, Svenska ambassaden, Madrid.
- Gavira, L, [1990], "Reforma agraria y mercado de trabajo agrícola en Andalucía". *Agricultura y Sociedad*, No 54, s 267–293.
- Griffin, K, [1969], *Underdevelopment in Spanish America. An Interpretation*. George Allen & Unwin, London.
- Hirschman, A O, [1958], *The Theory of Economic Development*. Yale University Press, New Haven och London.
- Instituto de Desarrollo Regional [1983], *Turismo y desarrollo regional en Andalucía*. Instituto de Desarrollo Regional de la Universidad de Sevilla, Sevilla.
- Instituto de Estadística de Andalucía [1990], *Andalucía, datos básicos*. Instituto de Estadística de Andalucía, Sevilla.
- Johnston, B F, assisterad av Page, J M, Jr & Warr, P, [1972], "Criteria for the Design of Agricultural Development Strategies". *Food Research Institute Studies*, vol 11, s 27–58.
- Jordá Borrell, R, [1989], "Población y economía andaluza: tendencias y perspectivas: 1950–1986". *Revista de Estudios Regionales*, No 25, s 89–107.
- Lewis, W A, [1954], "Economic Development with Unlimited Supplies of Labour". *Manchester School of Economic and Social Studies*, vol 22, s 139–191.
- Lundahl, M, [1984], "Jord och fattigdom i Latinamerika". *Ekonomisk Debatt*, årg 12, nr 8, s 523–530
- Martínez Sierra, F, [1979], "La heterogeneidad del sector agrario en Andalucía Oriental". *Revista de Estudios Regionales*, Extraordinario, vol 1, s 133–163.
- Martínez Sierra, F, [1982], "Un intento de clasificación de las varias formas de organización de la producción agraria presentes en Andalucía Oriental". *Revista de Estudios Regionales*, No 9, s 67–92.
- Ministerio de Economía y Hacienda, Secretaría de Estado de Hacienda [u å], *Plan de desarrollo regional de España 1989–1993*. Madrid.
- Morillas, A & Sánchez, J, [1990], "Situación actual y perspectivas del mercado de trabajo en Andalucía". *Revista de Estudios Regionales*, No 28, s 101–138.
- Pitt-Rivers, J A, [1954], *The People of the Sierra*. Weidensfeld & Nicolson, London.
- Rodríguez López, J, [1991], "Andalucía: construcción de viviendas. Una aproximación". *Boletín Económico de Andalucía*, No 12, s 83–93.
- Román, C, [1987], *Sobre el desarrollo económico de Andalucía*. Editorial Arguval, Málaga.
- Rostow, W W, [1960], *The Stages of Economic Growth. A Non-Communist Manifesto*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Salgueiro, R, [1992], "Industria y desarrollo tecnológico en Andalucía". *Boletín Económico de Andalucía*, No 12, s 69–81.
- Tamames, R, [1970], *Los monopolios en España*, 7 uppl. Zero, Algorta.
- Tamames, R, [1991], *Introducción a la economía española*. Nittonde, reviderade uppl. Alianza Editorial, Madrid.
- Torres, M, [1991], *Ceguera de amor. Culebrón del V Centenario*. Editorial Anagrama, Barcelona.
- Urbano Mármol, A, [1990], "Políticas de promoción industrial: el caso de Andalucía". *Revista de Estudios Regionales*, No 28, s 159–180.
- Zoido, F, [1981], "La nueva agricultura". I Bernal, A M (red), *Historia de Andalucía VIII: La Andalucía contemporánea (1868–1981)*. CUPSA Editorial, Barcelona och Editorial Planeta, Madrid.